

נאמנגב גיליון מס' 37

ביטאון נאמני מחוז דרום, מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
ט"ו סיוון תשפ"א, 14 בינוי 2022

דריג'אט - המערה שבה

דבר היו"ר

הממד היהודי והציוני בשימור המורשת הערבית

שורות אלה נכתבות ערב התקדש חג השבועות, בו אנו נוהגים לקרוא את מגילת רות, סיפור היסטורי המגולל את פרשת חייה של רות המואביה. ממגילה זו אנו למדים רבות על היחס אל האחר ואל הגר החי בקרבנו. תודעת שימור המורשת, המוחשית והבלתי מוחשית, חוצה עדות ומגזרים רבים ומגוונים במדינת ישראל. ההדים שעלו בעקבות ההכרזה על "תכנית תמר" של ממשלת ישראל להעצמת אתרי המורשת הציונית והיהודית, הפנו ביתר שאת את הזרקורים לעבר סוגיית שימור האתרים במגזר הלא-יהודי במדינה. בקרב מתנגדי עקרונות התוכנית הממשלתית ניתן למצוא יהודים וערבים וכל אחד וסיבותיו עימו. במדינת ישראל, שסועת תרבויות ועדות, הדאגה לטיפול בשימור מורשת המיעוט נופלת בעיקר על כתפיו - הצרות במילא - של מגזר המיעוטים. יפה עשתה המועצה לשימור אתרים שהקימה מחלקה לשימור במגזר המיעוטים. לדאבון הלב, נושא שימור המורשת של המגזר הערבי נמצא במלכוד פוליטי של פעילים ותושבים משני עברי המתרס, מה שמגביל בדרך-כלל את הצד היהודי, מבחינה מנטלית, פסיכולוגית, חברתית ותרבותית לצאת לפעולה נמרצת לקידום תחום זה. כך יהפוך לעיתים הנושא לעוד אחד מן העיסוקים של פוליטיקאים כאלה ואחרים. שינוי מסויים ביחס למורשת הערבית ניתן לראות מכיוון התיירות דווקא, שבו גרעיני יישובים ערביים היסטוריים זוכים לפריחה תיירותית, תוך שימור אתרי המורשת וניצולם כעוגנים במסלולי תיור. כך הן הערים הקדושות לנצרות, כגון נצרת, כפר קנה ועוד, וכן ערים אחרות כגון סכנין, דליית אל-כרמל ועוד. אני טוען כי האחריות על שימור המורשת הבנויה (לפחות) של המיעוטים בישראל, מוטלת גם על מוסדות המדינה. עניין זה צריך להיות כחלק מאחריותה התרבותית הכוללת של המדינה כלפי אוצרות וכספי התרבות המקומיים. טענה זו מושתתת גם על התפיסה שלפיה למורשת הערבית ישנה זיקה הדוקה למורשת היהודית, כפי שהביעו בעבר חוקרי תרבות חומרית ופולקלור. למשל, במימד היהודי ההיסטורי, חוקרים כגון מיוחס ופליקס, ראו בפלח הערבי ובתרבותו החומרית כממשיך דרכו של היהודי הקדמון. אשר על-כן, מחקר מעמיק אודות אורחות חייו, מנהגיו ותרבותו של הפלח הן בסיס להבנת חיי היהודים. המצווה "וְאַהֲבַתְּם אֶת הַגֵּר כִּי גֵרִים הָיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם" (דברים, י', י"ט), נועדה ראשית לכלל, להביע יחס של כבוד כלפי האחר, יחס שיש להפנות גם אל המורשת המוחשית הבנויה והמורשת הרוחנית.

בברכת חן הארץ פרופ' אבי ששון

הביטאון יוצא לאור על ידי ועדת מחוז דרום של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

עורך ראשי ועיצוב: עפר יוגב

עורך מדעי: פרופ' אבי ששון

הגהה: דן גזית

חברי המערכת: פרופ' אבי ששון, גד סובול, דן גזית, מריה מצרפי, עפר יוגב

כתובת המערכת: המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל רח' מורדי הגיטאות 74 באר שבע

דבר מנהלת המחוז

נאמנגב זה מוקדש למורשת הבדואית של התושבים בנגב. מורשת שעיקרה היא מורשת בלתי מוחשית. ביום-יום שלי במועצה אני עוסקת בעיקר בשימור של המורשת המוחשית. מבנים, גשרים, דרכים, תכניות שמבקשות לשמר אתר כזה או אחר או להרוס. כל אלה הם שרידי תרבות בעלי ערכים שקל לנו להמחיש באמצעות המבנה או האתר. אבל מה קורה למנהגים? לאומנויות? למתכונים המסורתיים? האם ניתן לתעד אותם באמצעות תיק תיעוד לפי הנחיות מינהל התכנון? בזמן עבודתי במועצה לשימור אני שואלת את עצמי הרבה שאלות לגבי מי משמר? מה משמרים? ואיך משמרים? אבל למזלי יש לי הרבה סיוע מנאמני שימור ומהאנשים המקסימים שחיים בנגב. האתגר העיקרי של הנגב הוא לא התמודדות על תנאי אקלים קשים – כי יש היום מזגנים ואנחנו נוסעים לכל מקום באוטו, האתגר הוא לא בלמצוא דירה פנויה או קרקע לבנות עליה בית כי באמת שלא חסר, האתגר גם לא טמון בלמצוא עבודה או למצוא אוניברסיטה שכן גם אלה הגיעו אל הנגב. אך הוא כן בלייצר לתושבים סביבת חיים קהילתית וערכית שעל בסיסה ניתן יהיה לגדל ולחנך את הדור הצעיר. שימור המורשת הצעירה של מדינה שעוד רגע תהיה בת 75 היא משימה קשה בפני עצמה, כי המורשת נמדדת גם בערכים של זמן. מה ישן ומה לא. וכאן קשה מאוד לבוא ולטעות מה ראוי לשמר עבור הדורות הבאים ומה לא. אתרים לשימור הפעילים כמרכזי מבקרים הם האתרים הקלאסיים. שכן השיח על ההיסטוריה מתקיים בתוך האתר ההיסטורי. אבל מה קורה כשההיסטוריה היא חסרת 7 קירות? והאתר לשימור הוא בכלל מבנה שנועד עבור חיות המשק? התרבות הנבטית התבססה על מסחר וייחודם היה בכך שידועו כיצד לשרוד במדבר ולאתר מים, לחצות אותו עם עשרות גמלים הלך ושוב. עם הזמן הם יצרו מסלול והקימו תחנות מעבר ואף ערים גדולות כמו פטרה והעיר אל חג'ר בסעודיה. אנו למדים כיום על התרבות שלהם בעיקר דרך הממצא הפיזי שכן הם אינם מוזכרים בהרבה כתבים היסטוריים, אלא רק בכתובים שכתבו עליהם כמי שפגשו על הדרך. בתקופה הרומית חל המפנה הגדול, כאשר הרומאים הצליחו לדחוק את הנבטים משליטה במסחר, והחברה הנבטית הפכה לחברה חקלאית ולא מסחרית. הקימה ערים והתיישבה. יחד עם זאת, התרבות החקלאית הנבטית שהייתה מפותחת מאוד לא נעלמה והמשיכה לשמש את החברה הנוודית, שכיום מוכרת לנו כפזורה הבדואית. במקביל לעיסוק בשאלות מהותיות לגבי המורשת הבדואית המחוז מקדם תכניות לשימור אתרים היסטוריים, להלן רשימה קצרה של הבולטים שבהם: אשקלון – בית האמידים, מקווה בבא סאלי, באר עמיצור; באר שבע – קולנוע אורות, המסגד הגדול (מוזאון האסלאם ועמי המזרח), אנדרטת הנגב; אילת – תאטרון 'האמפי'; קיבוץ גת – בית נאצר; סגולה – בית הכנסת; פטיש – בית כנסת; מוא"ז באר טוביה – בית דראס; מוא"ז תמר – בית המלח; כפר הנוער סילבר – מגדל המים ועוד. כמו כן בימים אלה מבוצעות גם עבודות שימור פיזיות בשטח באתרים: בית התינוקות בקיבוץ רביבים, צריפי חצר ראשונים בקיבוץ ארז, ועבודות סיום שלב א' בחצר הראשונים בעלומים.

המרדף אחר שימור המורשת לא נגמר אף פעם וכאן חשוב לי לנצל במה זו כדי להביא לידיעתכם כי ממש בימים אלה מקדם משרד התחבורה תוכניות להארכת כביש 6 בסמוך למושב נבטים. נבטים הוקם בשנת 1946 כאחד מ"א הנקודות שהוקמו באזור הנגב על אדמות שנרכשו ע"י קק"ל. בזמן מלחמת העצמאות נבטים היו חלק מ"גוש בית אשל - נבטים" שהיה מנותק משאר חלקי הנגב. בנבטים התקיים המבצע הראשון של חיל האוויר הישראלי בעת מלחמת השחרור. היום מתכננים לכלוא את בית הביטחון ההיסטורי של אתר נבטים בין הנתיבים של הכביש. האתר ההיסטורי הכולל בתוכו כיום גם שרידי הדרך המנדטורית, מבנה עם באר חפורה לעומק של כ-60 מטר ובית משאבות – המהווים חלק מהאתר החשוב, כל אלה ככל הנראה ייעלמו כחלק מעבודות הפיתוח. השאלה אינה מי האחראי על השתלשלות האירועים שהביאו אותנו לנקודה זו, אלא מה ניתן לעשות על מנת להציל את המורשת של כולנו למען הדורות הבאים.

כאמור, גיליון נאמנגב זה מוקדש למורשת הבדואית במחוז הדרום. מורשת, שעדין לא ידוע לנו מספיק על אתריה ועל סודותיה. החברה הבדואית, שנדדה שנים רבות, למדה לחיות עם הסביבה ולאמץ לאורח חייה את התנאים הטופוגרפיים ואת תנאי האקלים המדברי הקשה בנגב. מושג 'ההתיישבות' הינו מושג חדש יחסית בקרב החברה הבדואית, שכן תהליכי התכונן וההסדרה (ליישב במקום אחד) שינו לגמרי את תפיסת עולמם התרבותית ויצרו יחס אחר ושונה בין הקהילה לסביבה. על אף אורח החיים המסורתי החקלאי שהתבסס על גידולי צאן וחקלאות, הותירה מאחוריה הקהילה הבדואית ערכי מורשת נוף-תרבות. על מנת לשמר חלק מהמאפיינים של השימושים המסורתיים בשטחים הפתוחים, יש ללמוד אודותם ולבחון דרכים חדשניות לשלבם בתהליכים התכנוניים, כולל יצירת סט כלים ייחודי שידע לגשר על הפערים והאינטרסים בין בעלי העניין השונים בקרקע. רבים חקרו ועסקו בנושא הפזורה הבדואית על מנת להבין את התרבות הנוודית ואת אורחות חייהם המיוחדים. מאז שהוקמה הרשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב בשנת 2007 מתוקף החלטת ממשלה מספר 1999, פעלה הרשות לקידום מספר מטרות:

1. הסדרת היישובים בפזורה הבדואית.
2. קידום ופיתוח תשתיות מקומיות.
3. תיאום שירותים לאוכלוסייה בין משרדי הממשלה השונים.

הרשות הוקמה תחילה תחת משרד הבינוי והשיכון, לאחר מכן הועברה למשרד החקלאות, לאחר מכן למשרד הכלכלה ובאותה שנה (2020) מפלגת חד"ש (רשימה מאוחדת) ביקשה לבטל את הרשות – מה שלא קרה עקב פיזור הכנסת ה-23. וביוני 2021 היא הועברה למשרד הרווחה. לא ברור מהן הסיבות לחוסר היציבות הפוליטית של הרשות ולמה היא לא נשארה תחת המשרד שהקים אותה בהתחלה, אך למרות כל הקשיים המשיכה הרשות לקדם תב"עות שיאפשרו להשיג את שלושת המטרות הרשומות לעיל; בכך, לאפשר לבדואים חזקה חוקית על הקרקע.

ההבנה שלקרקע יש ערך החלה בשנת 1897, כאשר התפרסמה מפת השבטים הבדואים בנגב על ידי השלטון התורכי והוקמו בתי דין למקרקעין (פקודת הקרקעות הראשונה משנת 1859 בעקבותיה ניסו השבטים להשתלט על עוד קרקעות). בתקופה זו, ובהשפעה של חדירת גורמים פלאחים ועסקאות מכירת קרקע על ידי שבטים כגון הד'ולאם, הלכה והתפתחה חקלאות הבעל בנוסף לחקלאות המרעה, והיא קבעה את דפוסי השליטה על קרקעות המרעה והחקלאות כפי שהם מוכרים לנו היום. פקודת הקרקעות הבריטית משנת 1921 אימצה את חוקי הקרקע העות'מאניים כתוצאה מכך חיזקה את השליטה של השבטים על הקרקע. המושג "פזורה בדואית" – קשור קשר ישיר לדפוס ההתיישבותי של השבטים,

כאשר ברוב המקרים, בשלב כזה או אחר, בניו מקרב המשפחה החליטו להתפצל מבית האב המקורי (ממניעים אישיים) ועם הזמן נוצרו מתחמים של התיישבות המרוחקים ומופרדים בין בני משפחה קרובים וביניהם לבין בני משפחה רחוקים. הצורך להתרחק הינו צורך בסיסי אנושי הנובע מהרצון למנוע חיכוך ומריבות. לכן ללא גדרות וללא תיחום פיזי ידוע ומוכר בין כולם גבולות צבירי המשפחות (גומים). חלק מהמורשת הבלתי מוחשית של הפזורה הינו מתחום המזון והאומנויות והמלאכות הנשיות. רוב התוצרים נעשים בהתאם לעונה ומטרתם לתת מענה לקיום הבסיסי של המשפחה, לדוגמא: בזמן עונת הרבייה, כאשר יש הרבה מוצרי חלב, נהוג להכין 'מרסייה' – מאכל עם לבן וגבינה קשה מגורדת מעליו, 'חווירי' – לבן טרי מעורב עם צמח מקומי בשם תודרה סייגית מרירה שקוצצים דק לתוך הלבן. ליקוט ופירות העונה – חוביזה באביב, 'ענביה' – ריבת ענבים מיובאת מדרום הר חברון, סלטי ירקות וכמובן ממולאים בעלי גפן. מלאכות הנשים – עוסקות בעיקר באריגה על נול קרקע של שטיחים, 'צפיפה' – רצועה לקישוט קירות בבית, בגדי לבוש למיניהם הן למשפחה והן לעיטור סוסים. אורח החיים המסורתי לא רק שהולך ונעלם בקרב הקהילה, אלא גם מאוד מקשה על המדינה ומוסדות התכנון להגדיר את השטחים הנדרשים למגורים, לתעסוקה, לשימור ולפיתוח, ולפעילות החברתית הציבורית כפי שקיימת בערים או יישובים שאינם בדואיים. התפיסה התכנונית להקצאת השימושים הציבוריים כגון בתי ספר, מרכזים קהילתיים וכדומה אינם מובנת מעליה באזורי ההתיישבות של הפזורה, שכן אלה מתבססים על תפיסות חברתיות שבטיות שבבסיסן ערכי המשפחה ולא ערכי היישוב או העיר בה הם חיים.

מריה מצרפי מנהלת המחוז

בגיליון זה:

- אָבוֹ ד'אָבִי, אתם לא לבד
- סיבוב בירוחם
- סאמר פלאח אל הייב – מנהל מחוז ארצי ערבי וצ'רקסי
- פעילות במחוז הערבי והצ'רקסי ארצי
- קדמוניות שכונת אל - הוזייל ברהט
- נופי תרבות בהר הנגב
- ארבע אבני זיכרון
- על קצה המזלג - הכפר דריג'את

אָבוֹ ד'אָבִי – אתם לא לבד/ דן גזית

בעבר הדגשנו פעמים אחדות את אופיו הפיזי הייחודי של חבל הבשור, המהווה כר-מרעה נוח הן מבחינת כמות וחלוקת המשקעים השנתית הממוצעת והן מבחינת התשתית הקרקעית – מישורי חול ולס וגבעות נמוכות שאינן מהוות מכשול תעבורתי. אך אליה וקוץ בה – באופן טבעי, עקב המיעוט היחסי של המשקעים ואי-יציבותם מחד גיסא ומחסור במקורות מים ספונטניים (נביעות, נהרות) מאידך גיסא – החבל בעבר לא היה זמין כמעט לגידולי חקלאות-בעל, מלבד בוסתנים קטנים. מכאן – חבל הבשור, בעברו, היווה מרחב פסטורלי אידיאלי לאוכלוסיות נוודיות-למחצה החיות על גידול בהמה דקה, ליווי שיירות-סחר מדברי בדרכן למעגני חוף עזה ובחזרה וכן על פשיטות-פתע למטרות שוד וביזה. כל הסקרים

הארכיאולוגיים שבוצעו בחבל מצביעים על תופעה דומה – שרידי ישובים קטנים קצרי - מועד וכמעט חסרי בניה קשיחה, פרט למצודות ספורות שנבנו בידי שלטונות בעלי עניין שמרכזן היה מחוץ לאזור. החל מהמחצית השנייה של האלף השני לפני הספירה, מתחילים לצוץ רמזים היסטוריים על נוכחות עממים, מטות, שבטים ובתי אב נוודים למחצה, במרחב שממזרח ומדרום לשטחי ארץ כנען בעלת האקלים הים-תיכוני. כאשר אנו מתקרבים לתקופת המקרא, קרי – האלף הראשון לפני הספירה, הולכים ומתרבים הרמזים בו לקשרי השכנות מדרום – ואולי אף לקשרי-דם – אל אותה אוכלוסיה נוודית למחצה, המכונה "ערבים" ומוצאה המקורי הוא מחצי האי הערבי. כך, אולי, עלינו לפרש את האלגוריה המקראית לישמעאל בן הגר, אשתו השנייה (?) של אברהם אבי האומה; המקרא אף מוסיף ומפרט כינויים ושמות נוספים לאוכלוסיה זאת: הגרים, קידר, שבא ועוד – ואף מכנה אותם "ערבים אשר על יד פלשתים", ובזאת מקבע את מקומם במערבו של חבל הבשור (*). הרודוטוס, ההיסטוריון היווני בן המאה החמישית לפני הספירה, מכריע בסוגיה בכנותו את האזור שמדרום-מזרח לעזה "חבל הערבים"!

אנו נפגשים שוב בערבים בדרום בתקופה הפרסית, כאשר הם מככבים כיריבים של שְׂבִי גלות בבל בימי הפחה נחמיה, כנראה בסכסוך על השפעה טריטוריאלית בשטחים ריקים למחצה. אחרי הפסקה במקורות הידע של קרוב לאלף שנה (אלא אם אנו מקבלים את ההערכה כי מקורם של הנבאטים הוא מחצי האי הערבי, וראו באתר "אבני גזית" את הפוסט "קטע של כתובת נבאטית") - אנו למדים כי ברשימת שלושת התורמים לבית הכנסת העתיק בחורבת מעון, ליד ניר עוז, המוזכרים בכתובת שבראש הפסיפס, לפחות שם אחד ("אישו") הוא שם ערבי - נבאטי! חבר קהילה! (ועלינו לזכור, לגבי שמות פרטיים בימים ההם, שתי עובדות חשובות: ראשית – לכל שם פרטי היתה משמעות, ואם אנחנו לא מבינים את פירושה – זאת הבעיה שלנו ... ושנית – לכל אתנוס ולכל אמונה היה מצבור שמות פרטיים משלהם, אופייני רק להם).

וכאן צריך לציין תופעה ידועה מהנגב הביזנטי (המאות הרביעית-שביעית לספירה): מתקופה זאת נותרו לנו שמות פרטיים של מאות אנשים ונשים בזכות השתמרותם בכתובות ברצפות פסיפס, על גבי מצבות קבורה, בכתובות גרפיטי המשורבטות על קירות ובטקסטים מקודשים שעברו מדור לדור. בקבוצת השמות הללו, צפון הנגב מתייחד בשפע שמות פרטיים שנותרו בארכיון העיריה של ניצנה מן המאה השביעית לספירה, שנחשף בשלמותו בשנות ה-30 של המאה שעברה ופורסם בכרך עב-כרס. חלק נכבד מהשמות מתעד, בדרך אגב, תהליך ידוע של התנצרות הערבים בסביבה (כנראה לא בכפייה אלא בפיתויים חומריים), כאשר שם האב הוא ערבי-פגני אך שם הבן הוא כבר נוצרי (למשל, סטפנוס בן עבדאללה). תופעה מעניינת במיוחד ניכרת במחצית השנייה של המאה השביעית ואילך, עם חדירת האסלאם מדרום אל צפון הנגב: ערבים החלו להשתמש ב"מסגדי-שדה", שהם מסגדים חסרי-קירות אשר מיתארם מסומן רק בגובה של נדבך אחד. מסגדים כאלה נתגלו בשטח שבין רהט בצפון לצפון הר הנגב (אזור בארותיים) בדרום; בעבר אף יצא לאור מחקרה טוען כי קבוצת מסגדים זאת קדומה יותר מאשר מסגדי מקור האסלאם באזור מְּקָה ומדינה. חובה לציין גם את האוריינות הנרחבת בקרב ערביי צפון הנגב בתקופה ההיא, המתבטאת בעשרות חרוטות של הודעות, פסוקים והקדשות בערבית על סלעים לאורך התקופות האומאית והעבאסית (המאות השמינית עד העשירית לספירה). האם קיימים כאן תנאים דומים לאוריינות שהייתה בקרב אבותיהם הנבאטים באותו אזור? לפי ההיסטוריה המקובלת, "פינתה" ממלכת ירושלים הצלבנית (במאות ה-12 וה-13) את הנגב כולו מאוכלוסייתו – שברובה היתה ערבית – כדי ליצור וואקום ביטחוני בינה לבין מצרים; לדברי ההיסטוריונים, ריקנות זאת נמשכה עד המאה ה-16; רק מאז החלו לחדור שבטי בדווים בחזרה לנגב. אם ההיסטוריונים הללו

מדייקים, כיצד ניתן להסביר את שימורם של השמות הערביים לאתרים שונים בצפון הנגב ללא רצף נוכחות של אוכלוסיה בשטח? להלן דוגמאות אחדות לשמירת השמות הערביים העתיקים, שהם שיבוש של השמות המקוריים (השמות הביזנטיים-נבאטיים בסוגריים): חלוצה [אלוסה]-חלס'ה; עבדת [עובודה] – עבדה; מעון [מנואס] – מעין; פטיש [פוטס] – פֶּטֶס ועוד. כנראה שנוכחותה של האוכלוסיה הנוודית למחצה בצפון הנגב לא הופסקה לחלוטין; בחורבת מעון, המזכרת לעיל, נערכו חפירות ארכיאולוגיות (על ידי פרחיה נחשוני) המצביעות על המשכיות הישוב באתר – החל מהתקופה הפרסית כמעט ברציפות עד ימינו. בעשור השלישי של המאה ה-19, היגלה השלטון המצרי (ששרר אז בארץ) ששה בתי-אב ערביים סוררים מאזור מזרח השומרון אל חבל הבשור התחתית. בתי האב הללו התנחלו בחורבות ישובים עתיקים באזור (גררית, מעון ודומיהן) ופרשו גם את חסותם על נביעות עין בשור (השלאלה).

ברבע האחרון של המאה ה-19 תכנן והקים השלטון העות'מאני 10 ישובים כפריים בחבל הבשור התחתית ושוליו כדי לייצב את האזור, שנחשב כאזור-גבול; הישובים הללו (מכופח'ה ומוחרקה בצפון ועד לרואבייה ואבו מועמר בדרום) היו מיועדים לאוכלוסיה מעורבת – בדווים מקומיים, מצרים מרצועת עזה ופלאחים מדרום הר חברון. במקביל, לראשונה בתולדות האוכלוסיה הנוודית למחצה בצפון הנגב, העניקו לה השלטונות כתבי זכויות ("סֶנְד") על חזקה בשטח-קרקע למאהלים, כרי מרעה, בוסתנים ומעגלי נדידה. על-פי סיכומי של יוסף ברסלבסקי-ברסלבי בספרו היסודי "הידעת את הארץ", נכחו בחבל הבשור ובגבולותיו בשליש הראשון של המאה ה-20 במסגרת של חמישה מטות (ת'רבין, תיאאה, חנאג'רה, ג'בראת ועזאזמה) – 83 שבטים, רסיסי שבטים, בתי-אב ומשפחות; לפי מפקד ממשלת המנדט (המאוד לא מדויק) בשנות ה-30, מספר הבדווים בחבל היה כחמישה-עשר אלף. החוקרים הישראליים בדרך-כלל נוטים להעריך מספר זה כנמוך מדי. הי אבו ד'אבי – גם לנו, בחבל הבשור, יש ערבים משלנו.

הכותב הינו בעל הבלוג "אבני גזית" ונאמן שימור מקיבוץ גבולות

סיבוב בירוחם/ אדר' מיכאל יעקובסון

"הארכיב בעבר נשרף ולא כל המידע קיים", הסבירה לי תמר בן משה, המנהלת את תחום התכנון העירוני במועצה המקומית ירוחם. "לצערי לא הצלחתי לאתר את המידע. אם אצליח אשלח לך". אז היא לא הצליחה, ולכן אין ברשותי מידע תכנוני לאף אחד מהמבנים שמשכו את תשומת ליבי בירוחם. אולם תרבות, מתנ"ס, ספרייה, קונסרבטוריון, מרכז אזרחי, אולם ספורט, בריכת שחייה, ישיבה חרדית, שכונת "שטיח" ובלוקי מגורים – לא הצלחתי לגלות פרטים על המתכננים. אך דבר אחד משך את תשומת ליבי, וזו גם הסיבה שבגללה הגעתי לירוחם – מקבץ העבודות הגדול שיצר האמן משה סעידי – מקבץ של קירות אמנות מקרמיקה ששולבו במבני התרבות שבמרכז היישוב. ובינתיים מוקמת שכונת ענק מדרום ליישוב הוותיק – וילות ובתי דירות קטנים הצומחים מתוך המדבר הצהבהב. בכל מקרה, בירוחם יש כמה דברים לראות ועדיין לא הספקתי כמובן לראות הכל (למשל את אגם ירוחם וכמה מהמבנים שהצגתי כאן ולא ראיתי מבפנים). יש בירוחם כמה מבנים ששווה להסתובב בהם, או לידם. ריכזתי כאן כמה מהם ואפילו הכנתי מפה למי שירצה לעשות לעצמו סיור עצמאי. אמנם מצאתי בניין ישיבה גדול שהיה נראה נטוש, אבל בסך הכל ירוחם מטופחת ומתפתחת. היא כבר לא אותה עיירת פיתוח שכיכבה בעליבות עצובה בסרט "לחם", שצולם בה לפני 34 שנה. כמיטב הגישה המודרניסטית, מרוכזים מבני הציבור העירוניים בירוחם

בתצורה של קריית תרבות ופנאי לצד רחוב צבי בורנשטיין, הרחוב הראשי החוצה את ירוחם ממערב למזרח. מקבץ מבני הציבור נסוג מהרחוב ולא יוצר סביבה מוגדרת. המבנים פזורים בין רחבות מרוצפות, מדשאות, גינות ומגרשי חנייה. אפילו הכיכר שנקבעה בין כמה ממבני הציבור, תוכננה אמורפית, חסרת צורה ומיקוד. החיסרון שנוצר הוא שאין כאן כלל אוירה עירונית וגם לא כפרית, אלא רק פרברית. היתרון לא לגמרי ברור, ודאי שלא באזור שבו השמש מכה חזק ועדיף להסתתר מפניה במקום מוצל. בעיירה קטנה הפיזור בשטח כה נרחב נראה לא רצוי, בעיקר כשהמועצה נאלצת לתחזק את כל אותם שטחים שלא נראה שיש בהם צורך ותוך הקצאת משאבים גדולים. זו היתה התחנה השלישית שלי בירוחם, לאחר שעצרתי ב"מפגש האבות" ההרוס ובפסל "זהות" של עזרא אוריון המצויים בכניסה לעיירה והיו ריקים מאדם. כאן, לעומת זאת, התרכזתה כתיבת תלמידות עם המורה וההורים. הם התיישבו על הדשא, מתחת לצל העצים, והעבירו יחד כמה שעות של לימוד משותף. כולם דתיים. בכלל, בקושי ראיתי בירוחם אנשים שלא חובשים כיפה - סרוגה או שחורה.

"היכל התרבות מופת" הוא המרשים והגדול מבין מבני הציבור שבמקבץ. ככל הנראה נבנה בשנות ה-80 ברגעים האחרונים שבהם הקימה "ההסתדרות" אולמות מופעים. כמו כל שאר המבנים, ביום שישי בבוקר גם האולם הזה היה סגור, כך שכל ההתרשמות באה רק מחזותו החיצונית. האדריכל השתמש במודול קבוע שאותו הוא הדגיש בחזיתות השונות, ובהן שילב בהתאם למודול פתחים – חלונות וכניסות. אפילו הגדר ההיקפית עוצבה בהתאם. מתקרת המבואה שעוצבה אף היא בעיטור המותאם למודול, אפשר רק לדמיון מה הולך בפנים... המבנים שלכבודם הגעתי מלכתחילה לירוחם מצויים בצדו השני של הרחוב, ממש מול היכל התרבות. הם כוללים ארבעה מבנים: אולם ספורט, מתנ"ס, ספרייה וקונסרבטוריון. על ארבעה אלה שניצבו פה כבר ב-1988 הוזמן משה סעידי, חבר קיבוץ כפר מנחם, לשלב קירות קרמיקה אמנותיים. סעידי בחר תחילה ללמוד את הסביבה ולכן הוא עבר להתגורר במשך שבוע בעיירה. הוא הסתובב בין הבתים, שוחח עם תושבים ולמד להכיר את המרקם החברתי שלתוכו הוא תכנן לשלב את יצירותיו. במיוחד הרשימה אותו העובדה כי רבים מהתושבים הם מהגרים שבאו ממגוון של מקומות, מהארץ ומהעולם. סעידי תכנן לעצב קירות לארבעת המבנים, אך לבסוף - העבודה שתוכננה להשתלב בחזית הקונסרבטוריון לא התממשה. לעומת זאת, במבנה הספרייה יצר סדרה של עבודות ששולבה בחזית החיצונית ובדפנות הפנימיות של הבניין. אולם הספורט הוא הגדול שבקבוצת המבנים ובחזיתו יצר סעידי את העבודה הקרובה ביותר לקירות האמנות הסוציאליסטית שהוקמו בעיקר במזרח אירופה וברוסיה. אין כאן את הסימבוליקה והסמליות היהודית שחוזרת ומופיעה בעבודותיו, אלא דמויות משחקות, כנראה כדורסל, כשהתנועה והתנופה הן האלמנטים הבולטים ביצירה. בהיבט הטכני השתמש סעידי באריחי קרמיקה כהים במיוחד, הבולטים היטב על חזית הבניין הבהירה, אך כיום מצאתי שהצמחייה העלובה שנשתלה בערוגה שבחזית הבניין מסתירה חלק מהיצירה, בעיקר בגלל חוסר טיפוח מושכל וחבל. האור הוא מרכיב מרכזי ביצירתו של סעידי. כיוון פגיעת האור בקיר האמנות הוא אחד מהחשובים המרכזיים שאותם עורך האמן במהלך תכנון היצירה. סעידי הקפיד לתכנן את קירותיו כך שיהיו תלת - ממדיים ופגיעת האור היוצרת משחקי אור וצל תוסיף ותעניק להם דרמה ועומק. לצורך כך חישב את צורת ההצבה של הקירות החיצוניים שיצר בהתאם לכיוון השמש. כשהציב קירות פנימיים הוא דאג לתכנן גם את גופי התאורה שהותקנו לצד העבודה, לרוב בתקרת האולם. לצערי, הסיבוב בירוחם נערך בשעה נתונה כשפגיעת השמש טרם התרחשה, ולכן העבודה נראית קצת חיוורת, לעומת שעות הצהריים המאוחרות שאז נפגשות הקרניים עם העבודה.

לסעידי יש חתימה ייחודית: בכל עבודה ללא יוצא מן הכלל הוא מקפיד לחתום בקצה ולציין גם את השנה ואת מקום מושבו – קיבוץ כפר מנחם. העבודה היחידה שיצר סעידי ובה לא

מצאתי חתימה היא זו שמצויה כאן בירוחם על חזית המתנ"ס, אלא שעבודה זו נהרסה בחלקה ובאותה הזדמנות של הרס הוסר גם האריח עם חתימת האמן. משה סעידי (נולד ב-1937) יליד המדאן, איראן, היגר לישראל ב-1950 והצטרף לקיבוץ כפר מנחם כחינך "עליית הנוער". מאוחר יותר התקבל כחבר הקיבוץ שבו הוא גר ופועל עד היום. בארץ למד אמנות ב"מכון אבני", אצל אמנים מרכזיים כמו יחזקאל שטרייכמן ומשה מוקדי. אך עד מהרה הקדיש את מירב זמנו ללימוד פיסול אצל דב פייגין, שהופקד על הוראת הפיסול במכון. הוא גם למד אצל הפסל מיכאל קארה וב"מדרשה לאמנות" (בזמנו: המדרשה לציור). בשנות ה-60 נסע פעמיים לאנגליה ללימודים. בשהות הראשונה שלו באנגליה למד בבית הספר לאמנות סנט מרטין ובאקדמיה המלכותית לאמנויות. בהמשך אותו עשור חזר לאנגליה, אלא שהפעם שימש כאסיסטנט להנרי מור, הפסל האנגלי הנודע שרבות מעבודותיו שולבו בקירות מבנים ובמרחב הציבורי (וכמה מהן מצויות בישראל). בעשר השנים הראשונות התמקד סעידי ביצירת פסלים וציורים. הוא גם זכה לפרסום הודות לתערוכות הרבות שבהן השתתף, וכך משך את תשומת ליבם של מבקרי אמנות שסיקרו באותן השנים את סצנת האמנות המקומית. החל מ-1968 פנה ליצירת קירות קרמיקה ששולבו בעיקר במבני ציבור, בקיבוצים ובערים (לאחרונה פרסמתי רשימה על עבודותיו בתחנה המרכזית באשקלון, בספרייה בקיבוץ ובחדר האוכל בקיבוץ גלאון). קיר האמנות הגדול ביותר שיצר הוקם באולם ההתכנסויות התת-קרקעי בבית הקיבוץ הארצי (כיום בית התנועה הקיבוצית בתל אביב). סעידי יצר עוד עשרות רבות של קירות בחדרי אוכל בקיבוצים, שרבים מהם מופיעים כאן בבלוג. כאן בירוחם מצוי מקבץ קירות הקרמיקה הגדול ביותר שיצר סעידי בתוך פרק זמן קצר. בקיבוץ כפר מנחם שבו הוא חי ופועל, תמצאו כמות כפולה של עבודות, אלא שבעוד שבקיבוץ העבודות בוצעו לאורך עשרות שנים, ללא כל קשר ביניהן, הרי שבירוחם מדובר במקבץ שלם שהוכן ובוצע בשנת 1988, תקופת השיא ביצירתו של האמן. קירות אלה, שבוצעו כולם במבני ציבור, בחזיתות המבנים וגם בתוכם, מהווים את אחד הפרקים המשמעותיים בעבודתו כמו גם בכלל האמנות הציבורית בישראל. המתנ"ס, הקונסרבטוריון והספרייה ממוקמים כמה עשרות מטרים מאולם הספורט, ורק גן מפריד ביניהם. בעוד שאולם הספורט ניצב בודד בשטח הפתוח, שלושת המבנים האחרים מקיפים רחבה מרוצפת ומשותפת, עורפית כמובן לרחוב. זו כיכר נסתרת שנוצרה כדי שאף אחד לא ירגיש נוח להשתמש בה ולכן סביר להניח שתתקשו למצוא בה פעילות.

המתנ"ס הורחב והשתנה לפני כמה שנים ובאותה הזדמנות איזו טמבלית החליטה לצבוע בצבע לבן את קיר הקרמיקה שיצר סעידי. בנוסף, פורקו כל אריחי הקרמיקה שהיו חלק בלתי נפרד מהיצירה והיוו את הרקע לעבודה. כך שכיום מקיף את העבודה קיר חלק מטויח בלבן. גם האריח שעליו כאמור חתם האמן הוסר ונעלם. סעידי מתייחס לעבודה הזו כאחת שנהרסה. נושא העבודה הוא השמחה שבקיבוץ הגלויות. סעידי, באופן כללי הוא אדם אופטימי וכך גם יצירותיו שבאופן עקבי מדגישות את הצד החיובי שבמציאות החיים. זו גישה מעולה למי שנדרש להסתמך על הממסד לצורך קבלת עבודות מוזמנות. מבנה הקונסרבטוריון הסמוך הוא הקטן מבין מבני הציבור הסוגרים על הרחבה המרוצפת. גם בחזיתו תכנן סעידי לשלב קיר אמנות, אלא שזה לא יצא אל הפועל. כמו בשאר המבנים שמופיעים כאן ברשימה, גם במקרה של הקונסרבטוריון אין לי מושג מי תכנן את המבנה, אך גם בערד מצוי מבנה דומה שמשמש אף הוא לקונסרבטוריון. הספרייה היא גולת הכותרת לעבודתו של משה סעידי בירוחם. כאן שילב האמן קיר בחזית הבניין המחולק למעשה לשני קירות שנקבעו משני צידי פתח חלון גבוה. באולם הספרייה שילב ארבעה קירות נוספים. הנושא המרכזי של הקירות היה הכתב – התפתחותו וחשיבותו לאנושות. עיקר הטקסטים ששילב סעידי הם בעברית, אך ניתן לזהות גם כתב מינימליסטי יותר, כתב המורכב מקווים

ישרים ומבוסס על צורת הכתב שהתגלה ב"מגילות קומראן" שהיווה השראה לאמן כבר בשלב מוקדם ביצירתו הקרמית, כשגילה שהכתב מתאים לעבודה בקרמיקה. גם צורת הכתב העברי שבו השתמש סעידי, והחוזרת ומופיעה בעבודותיו השונות לאורך השנים, מתבססת על גופן שפיתח ומצא שמתאים לעבודה בקרמיקה. הספרייה סגורה בימי ששי ולכן לא בקרתי בה. רק הצצתי מבעד לדלת הזכוכית שבכניסה. מרכז מנדל לחדשנות הוא מבנה חריג בנוף של ירוחם וממוקם לצד הרחוב הראשי ומרכז התרבות. משרד אורבך הלוי אדריכלים תכננו כאן לאחרונה מקום לעבודה, הכשרה ומפגש. הרבה זכוכית כהה, בטון חשוף וגם צמחייה מטופחת שנראית מותאמת לאקלים המקומי. האדריכלים זכו בתחרות מוזמנים שנערכה ב-2016 וכבר בסוף השנה שעברה נחנך הבניין. בשמו של הבניין מוזכרת המילה "חדשנות", והוא אכן מוסיף משהו חדשני לבינוי בירוחם ויתכן שגם בתוכן המתחרש בו. אבל עדיין היה נחמד אם גם בתכנון ולא רק העיצובי היתה חדשנות. חדשנות כזאת היתה יכולה ליצור נקודות או מערכת יחסים בין הבניין ובין הסביבה. התוצאה היא מבנה שנסוג מהרחוב ומסתגר בעצמו. מפתיע שבשנת 2021, כשמדברים כל כך הרבה על ערכי העירוניות, כאן פספסו בנושא הזה.

שיכונים

שני גנים גדולים משיקים למבני הציבור – הדרומי מתוכנן לשהייה יומיומית גם בקבוצות קטנות או בודדים, בעוד שזה הצפוני הנועד להתנסויות רבות-משתתפים. בשניהם הדשא שולט. בשוליים של הגן הצפוני מצוי אתר הנצחה שהרקע לו מורכב מהשיכונים הטיפוסיים לירוחם:

השטיח

בירוחם הוקמו שני מתחמים של "שכונת שטיח" – כאלה הוקמו בכמה מהערים החדשות בישראל (תמצאו כזה גם ביד אליהו בתל אביב). הוותיק מבין השניים בירוחם מורכב מרשת של רחובות פנימיים, לחלק מהרחובות פונות הכניסות לבת ים ולחלקם פונים קירות אטומים. זהו סוג של קסבה מודרנית שתוכנן בהשראת הבנייה העירונית במזרח התיכון. "השטיחים" החלו להתפתח בישראל באמצעות משרד השיכון בשנות ה-50 האחרונים שבהם הוקמו בתחילת שנות ה-80 בירוחם יש דוגמה לשטיח מוקדם – זה שמופיע כאן, ודוגמה לשטיח מאוחר שבו לא בקרתי. לכל בית במתחם יש חצר פנימית פרטית גדולה, מוגנת ממבטי העוברים ושבים ואליה ניתן להתרחב מבלי לפגוע בעיצוב הכולל של המתחם. בנוסף, ניתן להוסיף בחלק מהמקרים גם קומה שנייה, שגם היא לא פוגעת בעיצוב הכולל. מתחמים אלה נחשבים לרוב למבוקשים יותר ובצדק.

מתחם הישיבה

משום מה המתחם היה עזוב ומוזנח למרות המבנים המרשימים שמרכיבים אותו ובמיוחד בניין בית המדרש שבראשו מתנוססת הכתובת "בית קילא". בסמוך לו מצוי מבנה שלעומת בית המדרש פרקו ממנו את כל פרטי הנגרות והפרזול והוא פרוץ. מבנה זה הכיל מטבח, חדר אוכל וכן בית מדרש קטן שהוא היה נראה פעיל, אבל לא בשעת הביקור. חדר האוכל מתאפיין בשורה של חלונות שדרכם ניתן להשקיף אל נוף המדבר ונחל אבנון שעובר בצמוד.

מרכז ירוחם

הלב של ירוחם הוא עדיין המרכז האזרחי שלה. כאן נמצא הסופרמרקט הגדול, המרפאות, המועצה המקומית, חנויות ומזנונים שונים. כאן גם אפשר למצוא כמה מהמבנים הראשונים

שהוקמו בירוחם וממשיכים לשרת את תושבי ירוחם, כמו למשל מבנה המרפאות של שירותי בריאות כללית (במקור: קופת חולים).

הבולט והמרכזי מבין המבנים באזור הוא בניין המועצה – בלוק המלווה את הרחוב הראשי מצד אחד, ומצד שני סוגר על כיכר אזרחית גדולה (אולי גדולה מדי), שנראה שיכולה להכיל את כל תושבי העיירה. במועצה המקומית דאגו לחדש ולטפח את המקום, לצבוע את מה שצריך ולהוסיף כרזות ענק המתארים את תולדותיה של ירוחם. אחד היתרונות של מרכז ירוחם, לעומת מרכזים דומים שהוקמו בערים חדשות (אלה שמכונות כאן "ערי פיתוח", כמו במקרים של נתיבות, אור יהודה, חצור הגלילית וגם מגדל העמק) הוא השילוב של בלוק מגורים כדופן לכיכר האזרחית, מהלך שמוסיף חיים למקום לכל אורך שעות היום.

שכונת אופק

מפעל הבנייה העיקרי בירוחם בימים אלה מצוי מדרום לעיירה. בשטח שהיה פתוח עד ממש לאחרונה, צומחת שכונת אופק – המורכבת בחלקה מבתיים פרטיים ובחלקה מבתי דירות. בסך הכל מתוכננת השכונה להכיל 1,076 יחידות דיור (במקור תוכננו 1,018 יח"ד אך משום מ-מה המספר צמח). את תכנית השכונה ערך משרד ארמון אדריכלים הבאר-שבעי. סיבוב בשכונה מגלה רק בתי מגורים וכמה תחנות אוטובוסים. הרשויות לא טרחו עדיין לפתח כאן גנים ציבוריים, מבני ציבור או מסחר. עמודי תאורה כבר יש אבל על עצים כנראה אפשר לחלום. כל מה שמצאתי הוא בנייה פרברית של בתי דירות ובתיים פרטיים. שום דבר לא משך לעצור ולהכיר את המקום דרך הרגליים.

הכותב הינו בעל הבלוג "חלון אחרי"

סאמר פלאח אל הייב – מנהל מחוז ארצי ערבי וצ'רקסי

סאמר פלאח אל הייב, מנהל מחוז ארצי, ערבי וצ'רקסי, במועצה לשימור אתרים מזה 3 שנים. נשוי + 2, גר ברומת הייב. בוגר תואר ראשון בלימודי ארץ ישראל וכיום לומד תואר שני בלימודי הגליל. פריסת המחוז ברמה הארצית: המחוז הערבי והצ'רקסי הוקם בשנת 2008, והינו המחוז הגדול ביותר במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. הוא כולל את כל יישובי המחוז הערבי והצ'רקסי מהדרום הרחוק עד הצפון (מוסלמים, דרוזים, בדואים, נוצרים, צ'רקסים וכו').

מורכבות העבודה במחוז:

במחוז ניתן למצוא מגוון של אתרים ומבנים היסטוריים לשימור, המספרים את סיפורה המרתק של ארץ ישראל והאוקלוסייה שחיה בה במשך דורות. מתחמים ונופי תרבות אלה, יחד עם מאפייני הטבע השונים, מהווים את הייחוד והאופי של הארץ הנפלאה הזאת. המורשת הערבית, על כלל גווניה, היא נרחבת (בתי ספר מנדטוריים, מצודות בריטיות, בתי מוכתאר, הבית הערבי הישן, גרעיני ישובים, מבנה שלטון [מצודות דאהר אל עומר], נופי תרבות של חקלאות בארות אנטייליה, טחנות קמח, בדי בד ומעיינות היסטוריים).

המועצה לשימור אתרים קידמה סקר שימור אחוד ארצי לכלל היישובים הערבים והצ'רקסים בארץ, שמהווה תעודת זהות לכל ישוב וישוב בתחום השימור והמורשת. אני מייצג את המועצה לשימור אתרים בוועדות השימור של הרשויות המקומיות ובוועדות התכנון והבניה בהגשת התנגדויות וניהול מאבקים ציבוריים כנגד יזמות ותכניות הפוגעות בשימור והמורשת, מתן חוות דעת מקצועית ועוד...

חלק גדול מהמבנים שהצלחנו לאתר במחוז נמצאו ראויים לשימור, אך חלקם מצוי במצב של הזנחה עקב חוסר הטיפול בהם לאורך שנים. עם זאת הפעילות במסגרת המחוז כבר נותנת את אותותיה. אתגרי השימור במחוז אינם פשוטים: המועצה לשימור אתרים נמצאת תחת עין בוחנת של האוכלוסייה הרואה בעבודתנו דרך למנף את הכלכלה ביישוב, לצד פיתוח המעניק איכויות תרבותיות, חברתיות וכלכליות לכלל התושבים וחשיבות העלאת נושא השימור לסדר היום של כלל המחוז, כחלק אינטגרלי מהפיתוח.

מן הרשויות המקומיות פונים אלינו בבקשה לסיוע לשימור מבנים היסטוריים והפיכתם למרכזי תרבות ושחזור מתחמים היסטוריים ופתיחתם לקהל הרחב. המועצה לשימור אתרים מסייעת ממשאביה לרשויות המקומיות בחברה הערבית והצ'רקסית בקידום מיזמי שימור, מנחה את הרשויות באשר לייעוד והפעלת המבנה ההיסטורי המיועד לשימור, מדידה, תיק תיעוד, סקר הנדסי, פרוגרמה ותכנון מפורט עד גמר ביצוע.

על העבודה מול האוכלוסייה הערבית והצ'רקסית:

כיום פועלת במחוז שתי ועדת שימור (מחוז צפון, מחוז מרכז – דרום). בוועדות חברים אקדמאים, אדריכלים ואנשי ציבור. לצדם פועלים נאמני שימור מתנדבים שמסייעים לעבודת הוועדה. העלאת המודעות בקרב הקהל הרחב בנושא חשיבות השימור והמורשת, שיח יום-יומי עם ההנהגה, הרצאות במרכזים אקדמאיים, כנסים שונים, תקשורת, עיתונים וחברות (חוברת באר האנטיליה בכפר כאבול, חוברת אמצ' אתר לבית - ספר יסודי אלעין בעיר שפרעם, חוברת אתרים בשפה הערבית), העלאת המודעות בקרב הציבור הרחב על-ידי תוכניות חינוכיות שונות: כגון: חשיפת נושא השימור והמורשת למערכת החינוך ולציבור הרחב, "תוכנית אמצ' אתר", הקמת קורס חובה שנתי בנושא השימור והמורשת במכללת אלקאסמי, שמזכה ב-4 נקודות-זכות בתואר הראשון, מעורבות הקהילה בנעשה במחוז, סיורים, ימי עיון ועוד...

פעילות במחוז הערבי והצ'רקסי ארצי/סאמר אל הייב

מאבקים ציבוריים

- **מבנה פרטי היסטורי מהתקופה העות'מאנית בכפר טורעאן.**
- בכוונת הרשות המקומית להרוס חלק ממבנה היסטורי בכדי להסדיר את עניין התחבורה בגרעין הישוב.
- הוגשה התנגדות שלנו לוועדת התכנון והבנייה 'גליל מזרחי'. ההרס בוטל.
- **בקשה להיתר בנייה של מבני מגורים צמוד לכנסייה היסטורית בכפר נין, מבנה שירותים, צבנה סקרסטיה והקמת מספר מקומות חניה.**
- פגיעה בחזות מבנה הכנסייה הייחודי.
- הוגשה התנגדות שלנו לוועדת התכנון והבנייה 'גליל מזרחי'.
- **מבנה פרטי היסטורי מהתקופה העות'מאנית בכפר רינה.**
- בקשת להיתר הריסה עבור מבנה היסטורי בכפר רינה בשטח בנוי.
- הוגשה התנגדות שלנו לוועדת התכנון והבנייה 'מבוא עמקים' למנוע את הריסת המבנה ההיסטורי.
- **מבנה פרטי היסטורי מהתקופה העות'מאנית בכפר אעבלין.**
- בקשה להיתר הריסה למבנה היסטורי עות'מאני.
- הוגשה התנגדות שלנו לוועדת התכנון והבנייה 'גבעות אלונים'.

שילוט - שלטים נבחרים

1. באר אנטיליה כפר כאבול
2. מצודת דאהר אל עומר שפרעם
3. מערת כפר דריג'את
4. קסר אל חוריאת כפר לקיה
5. מצודת טיגארט – תחנת המשטרה בית שאן

כנסים, ימי עיון, סיורים מקצועיים

באקה אל גרביה – קורס חובה בתואר ראשון של שימור ומורשת מכללת אל-קאסמי באקה אל גרביה.

תל אביב יפו - סיור ועדה ציבורית מחוז ערבי-צ'רקסי-ארצי במחוז מרכז.

בית ספר אל עין שפרעם – סיום טקס אמן אתר מצודת דאהר אל עומר.

פרסומים, מאמרים, כתבות חשובות

- חוברת באר אנטיליה
- חוברת אמן אתר מצודת שפרעם
- חוברת אתרים ארצי בשפה הערבית

שימור פיזי ועבודות הצלה

- מסגד שעב ההיסטורי
- המעיין ההיסטורי מגדל שמס
- באר אנטיליה כאבול
- בית ספר זמר המנדטורי
- בית אוליפנט דאלית אל כרמל

פרויקטים מרחביים, שת"פ מחוזות / מגמות חשובות שקידמתם

- סקר שימור מבנים היסטוריים ביישובים הערביים אחוד ארצי

הכותב הינו מנהל מחוז הערבי והצ'רקסי ארצי במועצה לשימור אתרים

קדמוניות שכונת אל-הוזייל ברהט/פרופ' אבי ששון ועידו שלום (שכונה 63)

העיר רהט נכנסת בשנים האחרונות לתהליכים שונים הקשורים בתכנון העיר, מורשת ותיירות. במסגרת זו נפתחו בה מספר יוזמות שונות המעמידות את מורשת התרבות הבדווית במוקד. במקביל לזה, במשך שנים רבות מקדמת חמולת אל הוזייל את שימור מורשת המשפחה בהקשר לפעלו של השייח סלמאן. נספח השימור לתכנית 618-0462630, נערך במסגרת הדיונים על הכנת תכנית המתאר לשכונה 36 (אל-הוזייל) והעיר רהט, דרשה הועדה המחוזית לערוך סקר אתרים היסטוריים והמשימה הוטלה על כותבי שורות אלה. תעתיקים שונים לשם המשפחה מופיעים במקורות ובספרות. בעבודה זו אנו נוקטים בשם אל הוזייל, כפי שנוהגים כיום בני המשפחה. רקע גאוגרפי שכונת אל הוזייל (או 'כפר אל הוזייל', הממוספרות כיום כשכונות 35-36), אלו הם השטחים ההיסטוריים של שבט אל הוזייל, ההתיישבות הראשונה החלה על הגבעה בה נבנה הארמון, והמוגדרת כיום כשכונה 36. השטח מיושב בעיקר על ידי בני משפחתו הקרובה של השייח', שבהחלטה היסטורית לא

נכללו בשכונות שנבנו עבור רהט, טרם היותה עיר, ונשארו מחוץ לקו הכחול וההתייחסות אליהן עד היום היא כאל כפר לא מוכר ('כפר אל הוזייל'). השכונה הראשונה נבנתה על גבעה בגובה של כ-200 מטרים מעל פני הים, ובמדרון המשתפל מזרחה לכיוון ערוץ נחל שובל האזור (Wadi Zubalah). נחשב כמדברי המושפע מהאקלים הים-תיכוני ומהאקלים המדברי ערבתי. מאפייניו העיקריים הם מיעוט וחוסר סדירות המשקעים עם ממוצע משקעים שנתי של כ-200-250 מ"מ, משרע טמפרטורות גדול בין היום ללילה ובין-עונתי, לחות נמוכה ביום, קרינה חזקה וסופות אבק. ממזרח שורת גבעות המהוות את השוליים של גבעות שפלת הנגב. הקרקע בעיקרה אלוביאלית, בעלת מאפיינים של לס - קרקע דקת גרגר המוסעת על ידי רוחות. ממזרח לשכונה הנדונה נמצאות עוד שתי פזורות של בני שבט אל הוזייל: האחת הוזייל אבו ואדי והשני א-זיאדנה. שתיהן, כמו גבעת האחזה, אינן נמצאות בתחום העיר רהט אלא בתחומי המועצה האזורית בני שמעון. כשהוקמה העיר רהט, הם העדיפו להישאר בבתיהם על אדמותיהם ולא לעבור לעיר החדשה.

התיישבות משפחת אל-הוזייל נעשתה על שטח האתר הקדום המוכר כ'ח'רבת זובאלה'. החורבה הופיעה כבר במפת הקרן לחקירת ארץ ישראל (PEF) הבריטית מ-1878. למרות הצלצול הדומה, מקור השם לא היה גל אשפה ('זֶבְאֵלָה' בערבית), אלא שיבוש השם סובילה (SOBILA) שם של עיר המופיעה כבר במפת מידבא. מפת פסיפס מפורסמת זו, שהתגלתה בעיירה מידבא שבעבר הירדן, נוצרה במאה השישית, והיא מפרטת שמות יישובים רבים בארץ ישראל בתקופה הביזנטית. ליד סובילה ניתן לזהות גם את הוגה – שם שהשתמר בכפר הוג' (היום ליד 'חוות שקמים', של משפחת שרון) – ואת 'בית הגידאה', שממנו נגזר שם המושב בית הגדי, שהוקם בסוף 1949 סמוך ל'ח'רבת ג'נדי. השם סובילה כשלעצמו הוא כנראה שיבוש של השם התנ"כי שובל, שנזכר פעם כאחד מבני שְׁעִיר (דברי הימים א', א 38), פעם כ'אבי קרית יַעֲרִים' (דברי הימים א', ב 50), ופעם כאחד מבני שבט יהודה (דברי הימים א', ד 1) (נבון, 2016).

בעת עבודות פיתוח וכן חפירות לא מוסדרות, עולים ממצאים ארכאולוגיים שונים באתר. למרגלות הארמון ומזרחית לו, שרדה מערה חצובה בסלע הקירטון, ושני בורות שאחד מהם נראה כממגורה קדומה. אין ספק כי שרידים אלה שייכים ליישוב הקדום.

כמאתיים וחמישים מטר מזרחית לחורבת סובילה מתרוממים פני הקרקע ואבני בנייה נראות על פני השטח - מה שמעיד על פעילות בתקופות הקדומות. המייצגים המובהקים של פעילות זו הם שני בורות מים הזהים בתכניתם ובשיטת הבנייה שלהם. הבורות בנויים אבני גיר מקומיות ודפנותיהם מטויחות בטיח הידראולי וחתכם כבור פעמון. ניתן להבחין בתהליך הבנייה והטיח של הבורות על פי קווי הבנייה. קוטרו הפנימי של בסיס הבור מוערך בכארבעה מטרים ועומקו כשישה מטרים. חוליות הפתח של הבורות לא שרדו וכיום הם בקוטר של כמטר אחד. בבור הצפוני מבין השניים, בחלק הגבוה של הדופן המזרחית שלו, בעומק של כחצי מטר מן הפתח, עיטור גדול של צלב שצויר בטיח. אורך צלעות הצלב כחצי מטר.

יש להניח כי הבורות הם חלק מההתיישבות בחורבת זובילה בתקופה הביזנטית.

תודות

תודתנו מקרב לב לעמיתים ורפרנטים שתרמו מידיעותיהם וכישוריהם למחקר זה ראשית לכל, לטלאל, אחמד וחמד, בניו של סלמאן אל הוזייל ולרמו, נכדו, שליוו אותנו במכמני השכונה וקורותיה. לאבי נבון, קיבוץ להב; ד"ר עמירם אורן; דן גזית.

הכותבים הינם:

פרופ' אבי ששון יו"ר ועדת דרום, וראש החוג ללימודי ארץ-ישראל במכללה האקדמית אשקלון עידו שלום הנדסאי-אדריכלות, עומד בראש משרד שלום-אדריכלות ויועץ לעיריית באר-שבע

נופי תרבות בהר הנגב/ ברק גרונר

"הבדואים בנגב הם קבוצת אוכלוסייה אשר התפתחה מתרבות נוודית באיזורים מדבריים אשר נדדו במזרח התיכון במהלך אלפי השנים האחרונות, והתבדלו משאר הדתות והקבוצות באזור. התרבות הבדואית, מקיימת מערכת חוקים התנהגותיים וחברתיים, הנובעים באופן ישיר מהחיים במדבר, במשך מאות שנים. לכן קיים ביטוי וסדר מרחבי, לתרבות הבדואית, המשתקף בערכי הנוף והסביבה. הפרויקט עוסק באזור הר הנגב, על כל ערכיו הנופיים והתרבותיים, קדומים ועכשוויים, באזור אשר בו התקבעו מספר קהילות בדואיות סביב עוגנים בנוף ולאורך ציר הדרך. לאורך השנים נוצרו קהילות המבוססות על סדר חברתי הנובע מהמסורת, מהחיים במדבר ומהאילוצים של המדינה. אזור הר הנגב הינו אזור מדברי, עם מרכיבי נוף בראשיתו, ושרידים לתרבויות קדומות, דרכים קדומות אשר חיברו בין תרבויות. לאורך דרכי הבשמים, שהוכרו ע"י אונסקו כאתר מורשת עולם, התפתחו תרבויות אשר הקו המקשר בניהם הוא החיים במדבר. הבדואים אשר הגיעו לאזור כאלף שנה לאחר נטישת התרבות הקודמת, אימצו חלק מהשרידים והמתקנים החקלאיים וחלוקות הקרקע.

הבדואים ברמת הנגב משתייכים לשבטי מטה העזמה, הפרושים ממצפה רמון בדרום ועד באר-שבע בצפון. מרחב זה התחלק בין השבטים השונים, כאשר לכל שבט אזורי מחיה משלו. ההתיישבות הייתה והינה של קהילות קטנות, שכוללות מספר משפחות מורחבות שבזמנו גם נעו עם עדריהן בין האדמות החקלאיות שלהן שבקרבתן שהו בקיץ ובסתיו, לבין מגורי החורף שהיו במקומות יותר נמוכים ומוגנים מקור ומרוחות.

היו אלו קהילות שהתקיימו בצניעות בחברה טרום צרכנית, משילוב של חקלאות בעלי-חיים תלויית מרעה ועיבודי בעל. בעשורים האחרונים נוספה לכך גם היציאה לעבודה שכירה להשלמת ההכנסה המשפחתית. בשטח הסקר נמצאים ארבעה ריכוזי אוכלוסייה בדואית, עם כ-200 נפשות בכל אחת, ומספר קטן של מתחמים משפחתיים קטנים יותר. (הרטמן ועמיתיה, 2015).

טרם הקמת המדינה מרחב הר הנגב היה אזור המחיה של מטה העזמה שכלל 12 שבטים. באופן מסורתי התחלק המרחב בין השבטים השונים של העזמה כאשר לכל שבט אזור מחיה משלו. ההתיישבות היתה בקהילות קטנות שכללו מספר משפחות מורחבות שהתקיימו מגידול בעלי חיים תלוי מרעה ומחקלאות בעל. הקהילות בהר הנגב נחלקו לפי תחומי התמחות בחקלאות. ככלל הקבוצות הדרומיות יותר (סראחין) היו בעלי נטיה לעדרי גמלים גדולים ושטחי רעה באזורים הצחיחים (נחל חווה, מכתש רמון, נחל פארן וכד'). משפחות אלו שלבו עיסוק בחקלאות עונתית באזורים בהר הנגב (הר חורשה, נפחה, עריף, ביר חפיר וכד') תוך אימוץ והשמשה של מתקנים קדומים בחקלאות (טרסות, בורות מים) הם נעו עם עדריהם בין שטחי המרעה הצחיחים והאדמות החקלאיות לפי עונות (זריעה, קציר) לשטחי רעה. אלו הסתמכו על מקורות מים קבועים בנחל חווה, עין ילק במכתש רמון ובורות מים (כגון בורות עדה, נחל פארן). לעומתם הקבוצות הצפוניות (זיידין, אבו עצה וג'נביב) עסקו בעיקר בחקלאות חיטה ושעורה ועדרי צאן, באזור עבדת, שבטה, שדה בוקר בהם שהו באתרים קבועים, בערוצים משניים וקיימו חקלאות בערוצים ראשיים תוך אימוץ, השמשה והוספה של טרסות קדומות ובורות מים. התנועה הייתה עם העדר בין אתר השהייה העיקרי

לשטחי עיבוד אחרים ביחס לעונת זריעה (סתיו) קציר (קיץ). קבוצות אלו הסתמכו על מקורות מים של מעינות בבקעת צין ואתרי קבורה סמוכים. הג'נביב ממטה הדולם חיו באזור רמת מטרד, אזור נחל יתר. לאחר קום המדינה נותרה בהר הנגב אוכלוסיה דלילה מקרב העזזמה. מלבד משפחות ממטה העזזמה, מתגוררות במרחב מזה שנים רבות, משפחות משבט הג'נביב המשתייך למטה הדולם. משנות ה-50 של המאה ה-20 נאלצו הבדואים בהר הנגב להתאים את מיקומם ותנועתם במרחב, למציאות החדשה שנוצרה עם הקמת בסיסי צה"ל וסגירת שטחי אימונים, הכרזה על שמורות טבע ושטחי אש.

משנות ה-70 נאלצו התושבים הבדואים בהר הנגב להתמודד עם אכיפה ועם מגבלות שהושתו עליהם שכללו גם העברת משפחות מעומק השטח לאזורים קרובים יותר לציר דרך 40. כתוצאה מכך התקבעו אתרי התיישבות והאוהלים המסורתיים הוחלפו במבנים קשיחים. הרשויות התירו בנייה בפח גלי שנתפס כחומר קל המאפשר פירוק מהיר של המבנה.

המעבר למגורים קבועים ומגבלות הגעה לשטחי עיבוד ורעה מסורתיים, הביא לשינוי בדפוסי החיים כאשר רק חלק מבני המשפחה עסק בטיפול בעדר וביציאה עונתית למרעה, בעוד אחרים חיפשו מקורות פרנסה כשכירים בעסקי תיירות, חקלאות ושירותים במרחב. אורח החיים המסורתי אותו מנהלים הבדואים תושבי הר הנגב ומורשתם, קשורים לסביבה הייחודית של המרחב. הידע האצור עדיין בקהילות בתחומי גידול בעלי החיים, מלאכות מסורתיות, הכרת צמחי התבלין וצמחי המרפא, החי והצומח במרחב, הקרקע, מיקרואקלים ומשטר המים, הינו ידע מקומי המהווה משאב חשוב לפיתוח בר קיימא. ידע מקומי זה והמסורת הבדואית הנטועים במרחב בו נשתמרו שרידי תרבויות מדבר של נודדים, הינם חלק מנוף התרבות של המרחב, וטמון בהם פוטנציאל לתרומה משמעותית לתיירות האזור. שילוב הקהילות הבדואיות במרחב ופיתוח התיישבות המשמרת את המסורת וממזה את הפוטנציאל התיירותי חקלאי, לצד השקעה במערכת חינוך, השכלה ותעסוקה, ושימור ומינוף מערכת היחסים ושיתופי פעולה עם ישובים יהודיים ויזמויות באזור, עומדים בבסיס ההצעה להקמת ישוב בדואי חדש בעבדה ומוקדי תיירות וחקלאות בשלוש נקודות נוספות".

מועתק מתוך פרוייקט גמר לתואר שני בעיצוב אורבני בבצלאל - 'נופי תרבות בהר הנגב'

של הכותב, אשר הינו עובד הרשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב

ארבע אבני זיכרון/ ד"ר זאב זיוון

במלאת 70 לחוות הבוקרים שהייתה לקיבוץ שדה בוקר

מסביב לקיבוץ שדה בוקר ומלון "קדמה" החדש, שזכה לארח בשנתו הראשונה ועידה בינלאומית, ניצבות ארבע אבני זיכרון לראשוני היישוב. הן מוקדשות ל:

- במבי הלא הוא יוסף יאירי
- איתן מינץ
- ברברה פרופר
- יגאל שמיר

במבי-

הדרך של ראשוני שדה בוקר בראשיתה להגיע לבאר שבע ודרומה, הייתה לתפוס טרמפ במשאית או קומנדקר של חיל ההנדסה, שעסק בעבודות סלילת "דרך הקאולין" למצפה רמון

(חלק מהכביש המרכזי לאילת של היום). המחנה של יחידת ההנדסה נקרא "מחנה סולטנה" (על שם הדרך הקדומה מעזה לערבה - דרב אל סולטנה) והוא מוקם בכניסה למדרשת בן-גוריון של היום. חייליו שאבו מים לצורכי הסלילה ממעין עין עבדת, בדרך שזכתה לכינוי "מעלה הגוססים". במבי שירת בפלמ"ח בהכשרה בקיבוץ יגור, ובמלחמת העצמאות עלה על מוקש כשליווה שיירה לניר-עם. שימש בשדה בוקר כמרכז המשק ומתפקידיו היה להביא אספקה מבאר שבע. ביום שישי 19.12.1952, התקלקל הרכב שבו נהג בדרכו לשדה בוקר. הוא עבר עם האספקה למכונית חיל ההנדסה שהותקפה ששה קילומטרים מצפון למשק. במבי, שעמד על מדרגת המכונית, נפצע. הוא הובל משדה בוקר לבית החולים בבאר שבע כשהאחות אהובה מלווה אותו עם דני הלל. בדרך לירוחם פרצו את מחסום האבנים, מה שהביא לניתוקו של גלגל. על שלושה צמיגים עשתה המשאית את דרכה לתל-ירוחם. כשהגיעו לבסוף לבית החולים לא היה עוד בין החיים. במבי הובא למנוחות בבית העלמין בכפר ורבורג, שם נקבר אחיו ששירת בחטיבת הנגב פלמ"ח ונפל בפריצת הדרך לנגב. לזכרו הציבו חבריו אבן זיכרון במקום נופלו לצד הכביש לירוחם, במסעף לחוות נחל הרועה. הר הקטוע המתנשא ממזרח (הר קטום במפות של היום) נקרא על שמו הר במבי.

איתן מינץ-

איתן נהרג בדרכו עם ארבעת חבריו לסלע אדום (פטרה) ב-1953 המטיילים עמו היו: אריה מגר, מרים מונדרר, גילה בן-יעקב ויעקב קליפלד. חבריו הציבו את אבן הזיכרון בראש מעלה צין, שממנו נשקפים ביום חורף יפה פסגות הרי אדום. אביו, אברהם מכפר מע"ש שלייד פתח תקווה, היה מדריכה של חבורת השח"ל ביישוב המרוחק עין נטפים שעל גבול מצרים, מצפון-מערב לאילת.

אחיו, ניר, היה סמ"פ בקרב בגבעת התחמושת והוא ששלח את איתן נאוה ממולדת להגן ולחפות על המתקדמים בתעלה בירי ממקלעו עד שנפגע. איתן למד בבית הספר החקלאי במקוה ישראל וגויס לחטיבת הראל-פלמ"ח במלחמת העצמאות. לאחר המלחמה שבה כיתתו, והוא ביניהם, ללמוד במקוה. המורים וויתרו על חופשת הקיץ כדי ללמד את הפלמ"חניקים ששבו מהמלחמה. מכאן הובילה דרכו למחלקה לשימור הקרקע במשרד החקלאות ולשדה בוקר בראשיתה. לשימור הקרקע במשרד החקלאות ולשדה בוקר בראשיתה. לפי סיפורה של רחל סבוראי (זו שהשתתפה במסע הראשון לפטרה שבקבותיו הלכו החמישה) - בסיום החוג האזורי שאותו הדרכתו ממכתש רמון ועד צופר שבערבה - הוא הוכש מנחש ועל כן פנו המטיילים לתחנת משטרת המדבר בביר מדכור, בבקשה לעזרה רפואית. כל החמישה נרצחו שם בט"ז באלול תשי"ג. האב לא השלים עם מותו של הבן בטיול סתמי והתנגד להכללתו בספר הזיכרון לנופלים בדרך לפטרה, שערכו הדסה אביגדורי ורחל סבוראי ב-1966. כדי לספר עליו, תוך מעבר על איסור האב, נכלל בספר פרק מתולדות שדה בוקר בראשיתה. האח ניר, היה מי שהתיר את איסורו של האב עם צאת המהדורה החדשה בשנת 2001. במהדורה זו נכלל שירו של נתן יונתן "על מות לנער" שהוקדש "לזכרם האמיץ והטהור של איתן ורעיו שנפלו בדרך סלע אדום". את אבן המצבה, שניזוקה בידי פורעי חוק מקומיים, שיקם רזי יהל.

ברברה פרופר - הרועה משדה בוקר

בתם המאומצת של יונה וד"ר עמנואל פרופר. ילידת גרמניה 1930. למדה באוניברסיטת נאשטל שבשווייץ. בשירו של נתן אלתרמן "הנערה משדה בוקר" נכתב בהקדשת השיר: "היא ברברה פרופר שנהרגה ביריות בשעה שרעתה את עדר העיזים של המשק, אחרי יסוד הנקודה בלב הנגב. 1952". השיר הופיע ב"טור השביעי" ב' בהוצאת דבר, בתשי"ד. אלתרמן

כתב לא מעט על נערות וחלקן באירועים הביטחוניים של המדינה בדרך, כמו על הנערה מכפר דרום הקוראת בחשכת לילה את ספרה ומשנה את מפת המזרח התיכון. הוא כתב זאת לאחר ביקורו בכפר דרום כאחת מי"א הנקודות שעלו בצפון הנגב במוצאי יום הכיפורים 1946-תש"ז. השיר הולחן בידי נחומי הר ציון לחג ה-25 של קיבוץ שדה בוקר. שיר נוסף על הרועה משדה בוקר כתבה אנדה עמיר ונקרא "איליה על ברברה משדה בוקר".

ברברה הייתה רועת העדר הקטן של חוות שדה בוקר שקמה ב-15.5.1952. למרעה יצאה עם העדר לואדי חלייקום – הדייקה - מעבר נחל חוצה-רכס הנקרא היום על שמה – "נחל הרועה". הנחל ממשיך לאפיקו הרחב של נחל בשור ב"עמק הכוכב". על שמה נקרא חניון הקק"ל ליד הכביש הראשי למצפה רמון ואילת "חניון הרועה". במורד הגבעה לדרום נמצא לוח הזיכרון לזכרה. פעילות יחידת המיעוטים של צה"ל פגעה באוהלי הבדווים השכנים. ברברה, שלבשה בגדי עבודה ולא זוהתה על ידם כאישה, נרצחה ב-23 בספטמבר 1952. בידה היה הספר של לואיס קרול "מבעד למראה ומה אליס מצאה שם". בראיון אישי שקיימתי עם חיימקה לבקוב, מפקד היחידה, אמרתי לו: "בשדה בוקר אומרים שהרצח של ברברה היה בבחינת פעולת גמול על פעילות היחידה שלך?" ותשובתו הייתה: "מה שעשינו נועד ליצור עבורך, כבן לניצולי שואה, פיסת קרקע מלמטה ופיסת שמים מעל"..." ברברה הובאה לקבורה בהר המנוחות בירושלים. רוצחיה נתפסו ואחד מהם הובא לדין ונידון למאסר עולם. בן-גוריון, ששמע את סיפורה של ברברה מיהושע כהן ב-1965, העתיק ליומנו את שירו של אלתרמן על הנערה משדה בוקר.

יגאל שמיר

בנם של קרלה וגוטל שמיר. אביו היה מבכירי המעצבים הגרפיים בישראל בראשיתה. הוא תרם, בין היתר, לקיבוץ את סמל חג העשרים ואת סמל מפעל "דביק". יגאל היה חבר גרעין "ינון" של תנועת הצופים שהגיע לשדה בוקר בקיץ 1965 ממקום הכשרתם בקיבוץ איילת השחר. אהבתו הגדולה הייתה למוזיקה. באחד מלילות מרץ 1967, ליווה את חברתו לסמינר במדרשה, לאורך הכביש הראשי. קומנדקר של גדוד 202 של הצנחנים דרס אותו למוות. יגאל הובא לקבורה בשדה בוקר והיה לקבר הראשון שנכרה בגבעת בית הקברות. אחרי מותו הציב אלון שיריזלי את אבן הזיכרון לזכרו ממערב לכביש משדה בוקר למדרשת בן-גוריון. על שמו הוקם בקיבוץ אולפן הקלטות.

הכותב לימד שנים רבות באוניברסיטת בן גוריון

מקורות למעוניינים:

- אבניאון, י. - קמץ לזכרה של ברברה - הרועה משדה בוקר. באינטרנט.
- אוסם, ע. - לחלום בעיניים פקוחות - שדה בוקר – 50 השנים הראשונות, 2007.
- אלתרמן, נ. - העמדה הקדמית. הקיבוץ המאוחד, תש"ם.
- גוברין, נ. - היא נפלה בשדות, על ברברה פרופר משדה בוקר - שני שירים. עיונים בתקומת ישראל 1998 עמ' 522-554.
- עד סלע - חמישה שהלכו. הקיבוץ המאוחד. 1996, 2001.
- זיוון, ז. - תגובה על שני מאמרים בעיונים 8. עיונים בתקומת ישראל 9, 1999 עמ' 614-119.
- זיוון, ז. - יחסי יהודים בדווים בשנות הארבעים והחמישים בנגב. מרכז הנגב לפיתוח אזורי. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. באר שבע. 2017.

- זיוון, ז. - מניצנה עד אילת - סיפורו של הנגב הדרומי 1949-1957 מכון בן-גוריון, מדרשת בן-גוריון 2012.
- זיוון, ז. - מרמת נגב עד אילת - עשור שני למדינת ישראל בנגב הדרומי 1958-1967 מיתר, 2021.
- פופר, א. - אלה תולדות... פרקים בתולדות שדה בוקר 1952-2002. שדה בוקר, מאי 2002.
- לבקוב, חיים - ריאיון אישי. חולון, 15.2.1989.

על קצה המזלג - הכפר דריג'את/ עפר יוגב

"בנופי ספר המדבר הרוע, למרגלות הר עמשא, ובשולי בקעת ערד, בפנייה מכביש 31 מצוי הכפר הציורי דריג'את. זהו סיפור אנושי מרתק, בו שלובים חייהם של אנשים מקסימים, המשמרים את מסורתם, ואת תרבותם הקדומה עד עצם היום הזה. תרבות כפרית הררית, באמצעותה תוכלו להכיר ולחוות מקרוב, את האירוח המזרח תיכוני המפורסם. הכפר נמצא בתוך תוכה של הפזורה הבדואית וחלק מסממני תושביו מזכירים את האירוח הבדואי המוכר בקבלת הפנים החמה, הנדיבות ורוחב הלב. הכפר דריג'את הוקם באמצע המאה התשע עשרה, על ידי פלאחים מדרום הר חברון, שירדו אל הדרום והנגב, והתיישבו בשולי בקעת ערד. בהגיעם למקומם החדש, הביאו עימם את תרבות המגורים במערות, שהייתה נפוצה בדרום הר חברון, עוד מימי האבות. ראשיתו של הכפר במערות מגורים עתיקות, החצובות עמוק אל תוך הסלע הקשה. התיישבות זו באה לצד דרך מקראית קדומה ומפורסמת –"דרך האבות", בה נדדו אברהם, יצחק ויעקב מחברון ובית אל דרומה אל באר שבע, הנגב ואל מצרים, כמסופר בספר בראשית. במהלך התקופה הרומית נסללה בתוואי זה דרך מרוצפת ובנויה באבן, על ידי הקיסר דיוקלטיאנוס (סוף המאה השלישית לספירה), שאת שרידיה המרשימים ניתן לראות כיום במהלך הביקור בכפר הקסום. בעונת האביב ההר מוריק מעשב טרי, והצאן נהנה מצמחייה טרייה ירוקה ומשובחת. בעונה זו חולבים בני הכפר את צאנם, ומייצרים מחלב הכבשים והעיזים את הלבנה המפורסמת ואת החמאה (סמנה) תהליך ייצור הגבינות מבוצע בדרך המסורתית תוך ניעור החלב ונדנדו בתוך עור של כבש מיוחד לצורך זה. סיור מודרך בכפר והאירוח הכפרי המוצע בו מהווים חוויה ייחודית ומעניינת למטייל באזור".

מצוטט מתוך אתר המערה שבכפר